

Шинкарьов Ю.В.

**ОСНОВНІ ЗАСАДИ ІНДИВІДУАЛІЗАЦІЇ
ПОКАРАННЯ ЗА КРИМІНАЛЬНИМ
УЛОЖЕННЯМ 1903 РОКУ**

Анотація. У статті пропонується науковий аналіз Кримінального уложення 1903 року та закріплення у ньому принципу індивідуалізації покарання. Розглядаються основні законодавчі механізми, на яких базувалася реалізація цього принципу.

Ключові слова: покарання, індивідуалізація, Кримінальне уложення.

Аннотация. В статье предлагается научный анализ Уголовного уложения 1903 года и закрепления в нем принципа индивидуализации наказания. Рассматриваются основные законодательные механизмы, на которых базировалась реализация этого принципа.

Ключевые слова: наказание, индивидуализация, Кримінальное уложение.

Abstract. The scientific analysis of the Criminal code of law of 1903 and fixing in him of principle of individualization of punishment is offered in the article. Basic legislative mechanisms which realization of this principle was based on are examined in the article.

Keywords: punishment, individualization, Criminal code of law.

Однією з найважливіших умов побудови у нашому суспільстві правової, соціальної держави є оновлення та вдосконалення кримінально-правових заходів протидії злочинності. Серед таких заходів чільне місце посідає інститут кримінального покарання. Забезпечити його дієвість можливо лише за умови забезпечення принципу індивідуалізації, шляхом врахування індивідуальних особливостей як злочину, так і особи, яка його вчинила. Покарання, в свою чергу, повинно неухильно їм відповідати.

Актуальність теми представленої наукової статті обумовлена необхідністю наукового пізнання історії розвитку законодавства про кримінальну відповідальність. Тільки чітке осмислення історії розвитку певного правового інституту дозволяє визначити його основні еволюційні етапи, спрогнозувати його майбутній розвиток. У даному випадку мова йде про історію реалізації принципу індивідуалізації покарання у правових приписах Кримінального уложення 1903 року, яке є однією з найвидатніших пам'яток не тільки вітчизняного, а й світового законодавства.

Предметом дослідження виступає регламентація принципу індивідуалізації покарання нормами Кримінального уложення 1903 року, що було чинним за часи Російської імперії, законодавство якої розповсюджувалося на більшість земель, що належать до території сучасної України.

На сучасному етапі дослідженню інституту покарання приділяється значна увага вчених. Досліджується цей інститут як на загальнотеоретичному рівні, так і в межах його окремих аспектів, принципів. Серед відомих дослідників покарання як інституту кримінального права, можна виділити таких вчених, як І.Г. Богатирьова,

Т.А. Денисову, І.І. Капеця, Ю.А. Пономаренка, В.М. Трубниковає Але, покарання, його принципи привертали увагу і вчених, які були сучасниками того законодавства, що є предметом дослідження в даному випадку, а саме: К. Біндінга, Г. Опенгеймера, Сергієвського, П. Сорокіна.

Наприкінці 19 століття в Російській Імперії відбулася судова та тюремна реформа. Від ідеї перегляду «Уложення про покарання кримінальні та виправні» 1845 року до прийняття «нового» Кримінального уложення минуло більше 40 років. Робота з підготовки проекту тривала 22 роки.

Такі тривалі строки пов'язувалися здебільшого із надмірним бюрократизмом і охоронно-консервативною тенденцією в державному апараті Російської імперії. До об'єктивних причин, які призвели до створення нового кримінально-правового акту, можна віднести: скасування кріпосного права, судову та інші реформи останньої третини 19 століття, перехід Росії на шлях індустріального розвитку, зростання злочинності та зміну її структури, недосконалість «Уложення» 1845 р. (багатостатейність, суперечливість), наявність декількох джерел кримінального права [1, с. 193]. Новим нормативним актом, який урегулював застосування покарання, стало «Кримінальне уложення» від 22 березня 1903 року [2, с. 16].

Індивідуалізація покарання є одним з основних та базисних принципів кримінального права. Він, у процесі власної реалізації, повинен забезпечувати максимально чітке урахування тяжкості вчиненого злочину, особи винного, пом'якшуючих та обтяжуючих обставин при окресленні особі того обсягу кари, якої вона повинна зазнати внаслідок вчинення злочину. І.І. Капець, який є одним з провідних дослідників принцип індивідуалізації покарання визначав її як принцип, що полягає в урахуванні характеру і ступеня суспільної небезпечності вчиненого злочину, особи винного, обтяжуючих і пом'якшуючих обставин, який дозволяє за допомогою покарання, що поєднує в собі цілі кари і виховання домогтися в кінцевому рахунку виправлення і перевиховання злочинця, а також попередження вчинення нових злочинів як засудженими, так і іншими особами [3, с. 10].

Виходячи із наведеного визначення, індивідуалізація покарання є своєрідного «підгонкою» покарання під певні ознаки конкретної особистості та конкретного злочину. Неможливо заперечувати необхідність співрозмірності між цими двома явищами. У пропонованій статті аналізуються норми Кримінального уложення 1903 року, за якими покарання індивідуалізувалося за часи чинності цього нормативно-правового акту.

Першим, що на нашу думку підлягає розгляду, є вплив тяжкості злочину на розмір покарання, що призначався.

Так, Кримінальне уложення передбачало достатньо розвинуту систему покарань. Згідно з ч. 2 статті 1 глави Першої відділення Першого, встановлювалися такі покарання: 1) смертна кара; 2) каторга; 3) вислання на поселення; 4) ув'язнення у виправному будинку; 5) ув'язнення у фортеці; 6) ув'язнення у тюрмі; 7) арешт; 8) грошова пеня.

Вид покарання, що призначався винній особі, визначав ступінь тяжкості вчиненого злочину. Так, згідно з ч. 3 тієї самої статті, злочинні діяння, за вчинення яких передбачено максимальне покарання, таке як смертна кара, каторга чи вислання на поселення, називалися тяжкими злочинами. Злочини, за вчинення яких передбачалося ув'язнення у виправному будинку, ув'язнення у фортеці або тюрмі – іменувалися злочинами. Злочини за вчинення яких призначалися арешт або грошова пеня, називалися проступками. Таким чином, спостерігалася триступенева класифікація злочинних діянь: тяжкі злочини, злочини та проступки. Це, в свою чергу, впливало на правове становище особи і негативно впливало на правові наслідки засудження.

У відділенні третьому Уложення визначався порядок призначення, виконання та відбування означених видів покарань.

Ст. 16 відділення Другого Уложення, каторга призначалася від чотирьох до п'ятнадцяти років.

Вислання на поселення призначалося без строку.

Ув'язнення у виправному будинку призначалося від одного року і шести місяців до шести років.

Ув'язнення у фортеці призначалося на строк від двох тижнів до шести років.

Ув'язнення у тюрмі призначалося від двох тижнів до одного року.

Арешт призначався на строк від одного дня до шести місяців.

При цьому, особи, яким арешт призначався на строк до семи діб, могли відбувати покарання за місцем власного проживання.

Наступною ознакою, яка згідно з Уложенням дозволяла індивідуалізувати покарання, що призначалося, виступала особа винного. Особа винного, на думку сучасних учених, є однією з основних, індивідуалізуючи покарання ознак. Так, А.А. Музика зазначає, що принцип індивідуалізації покарання полягає в урахуванні судом при призначенні покарання конкретних особливостей справи і, головним чином, особи засудженого [4, с. 172–174].

Впродовж розвитку людського суспільства аксіоматичним є те, що діяння та діяч є взаємопов'язаними. Чим більш суспільно-небезпечним є злочинець – тим більшого покарання він заслуговує. Як же оцінювалася особа винного за часи чинності Кримінального уложення? Які ж ознаки винного бралися до уваги при призначенні покарання? Сучасні наукові позиції з питання оцінки особи винного при призначенні покарання є достатньо різноманітними. Домінуючою позицією є та, за якої урахуванню та правовій оцінці підлягають не всі ознаки та якості винної особи, а тільки ті, що мають правове значення. І саме вони повинні відобразитися на нормативному рівні. Інші якості та, наприклад, звички – повинні братися до уваги виключно як інформація. Які ж ознаки винного імперативно підлягали оцінці та увазі при призначенні покарання за кримінальним уложенням?

Тогочасне суспільство відрізнялося високою становою розгалуженістю. Але завдяки ліберальним реформам провідна криміналістична думка того часу прийшла до висновку про необхідність більшої індивідуалізації покарання, врахування

різноманітних ознак суб'єкта. Відповідно до цього і покарання призначалися у різних розмірах та підвидах.

Єдиним виключенням виступало найбільш суворе покарання – смертна кара.

Згідно із ст. 15 Третього відділення смертна, кара виконувалася через повішення не публічно. Ми бачимо, що законодавець не відрізняє при виконанні цього покарання засуджених ані за станом, ані за віком, ані за статтю.

Каторга при власному призначенні також не визнавала індивідуалізованого підходу до засуджених. Але прогресивним вважається те, що на законодавчому рівні бралася до уваги посткримінальна поведінка засуджених, в тому числі при відбуванні ними цього виду кримінального покарання. Так, ст. 23 Уложення визначала, що при схвальній поведінці засуджені до каторги без строку – після відбуття п'ятнадцяти років, а засуджені до строкової каторги – після закінчення двох третин строку можуть бути переведені до місць, визначених для їх проживання.

Так само враховується і схвальна поведінка засудженого під час проживання у поселенні після звільнення з каторги чи при висланні на поселення. При наявності такої поведінки особа через десять років може бути звільнена від обов'язку проживання у поселенні.

Ув'язнення у виправному будинку є першим видом покарання, за якого проявлявся індивідуалізований підхід до особи винного. Першою індивідуалізуючою підставою є стать засудженого. У ч.3 ст. 18 Уложення визначається, що чоловіки можуть виконувати роботи поза територією виправного дому, на відміну від жінок, які виходячи із цього положення повинні виконувати роботи виключно не території цієї установи. При відбуванні покарання у виправному будинку також бралася до уваги поведінка засудженого. Якщо вона визнавалася схвальною – засуджений міг бути звільнений від подальшого відбування покарання після відбуття п'яти шостих призначеного йому строку.

Як вже зазначалося, суспільство того часу характеризувалося великим становим розшаруванням. І застосування покарання до особи певного стану мало власні особливості – як щодо свого виду та розміру, так і щодо умов його виконання та відбування. Тобто стан особи за Кримінальним уложенням також виступав певною ознакою на шляху до індивідуалізації покарання. Перейдемо до аналізу впливу стану на індивідуалізацію покарання тих часів.

Так, згідно із ст. 25 Уложення, засудження особи до смертної кари, каторги чи вислання на поселення тягнуло за собою позбавлення особи всіх прав стану. Це дозволяє зробити висновок, що злочини, за які призначалися ці види покарань визнавалися достатньо суспільно-небезпечними, оскільки особи вищого стану буквально урівнювалися в правах з іншими особами і відбували покарання (чи зазнавали страти) на загальних для всіх осіб підставах, що для того часу визнавалося достатньо «прогресивним».

Позбавлення таких прав полягало:

– для дворян – у втраті дворянства родового чи особистого і всіх переваг з ним поєднаних;

– для священнослужителів, які є монахами або взагалі осіб духовного звання – у втраті духовного сану та всіх переваг з ним поєднаних;

– для почесних громадян родових або особистих, для купців або людей іншого стану – у втраті прав та переваг для цього стану характерних.

Засудження до ув'язнення у виправному будинку також супроводжувалося позбавленням прав стану для дворян, священнослужителів, монахів та взагалі осіб духовного звання, почесних громадян та купців.

Засудження до ув'язнення у тюрмі не завжди пов'язувалося із позбавленням прав стану для вищеназваних осіб. Таке позбавлення відбувалося тільки у раз вчинення злочину, що містився у переліку, окресленому у ст. 27 Уложення, а саме: п. 1 ч. 2 ст. 158; п. 2 ч. 2 ст. 168; ч. 2 ст. 274; ст. 279; ч. 4 ст. 344; ст. ст. 344, 351, 352, 427, 428, 431, 432, 434, ; ч. 2 ст. 435; ст. 440; ст. 441; ч. 3 ст. 443; ст. 516; ст.ст. 524-527; ч. 1, 2 ст. 574; ст.ст. 575-578; ч. 2 ст. 579; ст. 580; ч. 1-3 ст. 581; ст. 582; ст. 583; ст. 586; ст. 588; ст. 590; ч. 1, 2 ст. 591; ст.ст. 592-596; ст. 598; ст. 599; ст.ст. 607-609; ст.ст. 611–616; ч. 2 ст. 612; ст. 626; ч. 3 ст. 656; ст.ст. 657-659; ст. 661; ст. 664; ст. 665; ст.ст. 673-675.

Для нижніх чинів, які знаходяться у запасі, осіб, які мають пільги та відносяться до запасного розряду козаків при вчиненні ними вищезазначених злочинів, покарання супроводжувалося позбавленням їх унтер-офіцерського звання та інших звань, що відповідають унтер-офіцерським.

Засудження до смертної кари, каторги, вислання на поселення, ув'язнення у виправному домі, а також ув'язнення у тюрмі, пов'язаного із позбавленням прав стану, супроводжується втратою почесних титулів, чинів, орденів та інших, що видаються урядом, знаків пошани, почесних звань і пенсій, а також усуненням від посад державних, станових, церковних, земських, міських та громадських.

Окрім особи винного, покарання індивідуалізувалося за рахунок врахування обтяжуючих та пом'якшуючих обставин. Порядок призначення покарання за наявності таких обставин визначався у відділенні Шостому «Про пом'якшення та заміну покарання». Цікавим моментом є те, що у положеннях цього відділення не визначалися ці обставини, але чітко окреслювався порядок їх врахування та правові наслідки їх наявності.

Правовими наслідками урахування пом'якшуючих обставин виступали такі позиції:

1) не може бути застосована вища міра покарання, передбачена у законі за вчинення цього злочину;

2) у разі наявності у законі нижчої межі покарання за конкретний злочин суду надається можливість призначити покарання нижче нижчої межі;

3) у разі відсутності у законі нижчої межі покарання за конкретний злочин, суд може призначити покарання, що відповідає нижчій межі для цього виду покарання, або перейти до іншого покарання у такій послідовності: від смертної кари – до каторги без строку або на строк від десяти до п'ятнадцяти років; від безстрокової каторги –

до строкової; від строкової каторги – до ув'язнення у виправному будинку; від заслання на поселення – на ув'язнення у фортеці на строк не менше одного року; від ув'язнення у виправному дому – до ув'язнення у тюрмі; і від тюрми – до арешту.

Окремі правила застосування пом'якшуючих обставин встановлювалися до неповнолітніх осіб в залежності від їх віку:

1) неповнолітні у віці від чотирнадцяти до сімнадцяти років замість смертної кари або каторги без строку – підлягали ув'язненню в тюрмі на строк від восьми до дванадцяти років, а замість строкової каторги – ув'язненню у тюрмі на строк від трьох до восьми років;

2) неповнолітнім від десяти до чотирнадцяти років замість смертної кари чи вислання на поселення – призначалося ув'язнення у виправному будинку, фортеці чи тюрмі, а неповнолітнім від чотирнадцяти до сімнадцяти років замість вислання на постелення або ув'язнення у виправному будинку, фортеці чи тюрмі – передбачалося поміщення у виправно-виховний заклад;

3) неповнолітнім від десяти до сімнадцяти років замість арешту чи грошової пені – передбачалося догана від суду; якщо суд з'ясує, що правопорушення вчинено як промисел або свідчить про звичку до злочинної діяльності – то відбувалося поміщення у виправно-виховний заклад.

Також зазначалося, що неповнолітні від десяти до сімнадцяти років не підлягають позбавленню чи обмеженню прав за виключенням неповнолітніх від чотирнадцяти до сімнадцяти років, яким за вчинений тяжкий злочин смертна кара чи каторга без строку замінені ув'язненням у тюрмі.

Для неповнолітніх від сімнадцяти до двадцяти одного року смертна кара замінювалася безстроковою каторгою; безстрокова каторга замінювалася каторгою на строк п'ятнадцять років; строки каторги і ув'язнення у виправному домі, фортеці чи тюрмі скорочувалися на одну третину; обмеження чи позбавлення прав застосовувалося виключно у разі засудження до каторги чи вигнання на поселення.

Цікавим моментом було і те, що згідно із положеннями ст. 58 Уложення, при досягненні особою чоловічої чи жіночої статі сімдесяти років смертна кара замінювалася на вислання на поселення, що безумовно було ознакою ліберальності та гуманності окремих засад нормотворчості того часу.

Виходячи з цього, впевнено можна стверджувати, що покарання індивідуалізувалося і залежно від віку засудженої особи.

Але покарання індивідуалізувалося не тільки з урахуванням обставин, які визнавалися пом'якшуючими, а й з урахуванням обтяжуючих обставин. Особливо мова йшла про призначення покарання особі, яка вчинила два або більше діяння, до проголошення вироку.

Тобто мова йде про призначення покарання за сукупністю злочинів як індивідуалізуючу ознаку. За наявності цього суд міг призначати покарання більше ніж вказано було у санкції відповідної статті, доводячи його розмір до максимального строку, характерного для цього виду покарання.

Якщо ж мала місце сукупність вироків, то встановлювалися відповідні правила:

1) при поєднанні безстрокової каторги із цим самим видом покарання, строк перевodu на поселення зростав до тридцяти років;

2) при поєднанні безстрокової каторги з строковою, до строку перевodu на поселення додається половина строку призначеного строкової каторги;

3) при поєднанні безстрокової чи строкової каторги з висланням на поселення, так і при поєднанні останнього із строковою чи безстроковою каторгою, строк перевodu на поселення після відбуття каторги зростав на строк від шести місяців до двох років;

4) при поєднанні безстрокової каторги з іншими видами позбавлення волі строк перевodu на поселення збільшувався, але не більше ніж на два роки;

5) при поєднанні вислання на поселення з висланням на поселення строк звільнення від останнього наступає не раніше ніж через п'ятнадцять років;

6) при поєднанні вислання на поселення з ув'язненням у виправному домі, фортеці, тюрмі чи арештом останні покарання підлягали виконанню негайно і не зараховувалися до строку поселення;

7) якщо ж склалися строкові позбавлення волі, то строки склалися. Якщо склалися строки різнорідного позбавлення волі, то до більш тяжкого покарання приєднувалося менш тяжке.

Згідно з положеннями ст. 64 Уложення, якщо особа вчинила два або більше злочинних діяння внаслідок злочинної звички чи промислу, то за це могли бути призначені особливі покарання, зазначені в санкції статті, чи призначені покарання звичайні, до яких суд міг встановити:

1) додати до каторги – заборону на переведення на поселення не раніше відбуття двадцяти років каторги;

2) призначити строкове позбавлення волі на його максимальний строк, якщо ні то – подовжити каторгу до двадцяти років; ув'язнення у виправному домі чи фортеці до восьми років; ув'язнення у тюрмі чи арешт до одного року;

3) до грошової пені додати покарання у вигляді арешту на строк до одного місяця.

Окремо визначалася відповідальність службових осіб, які власне можуть бути визнаними спеціальним суб'єктом. Так, згідно зі ст. 65 Уложення, суд мав право підвищити покарання службовцю, якщо останній був винний у вчиненні загальнозлочинного діяння, але поєданого з порушенням відносин службової діяльності, або шляхом зловживання обов'язками чи повноваженнями, або шляхом загрози притиснення або іншим зловживанням владою, або з порушенням обов'язків служби по відношенню до інших осіб – якщо за такі зловживання не передбачені окремі покарання.

Якщо ж суд засуджував особу за вчинення злочину у сфері державної чи громадської служби до ув'язнення у тюрмі з позбавленням прав стану, то в даному випадку суд міг призначити додатковим покаранням усунення винної особи від посади на строк від одного до п'яти років.

Наприкінці статті можна зробити декілька висновків.

По-перше, Кримінальне уложення 1903 року може визнаватися достатньо великим кроком на шляху лібералізації та демократизації суспільства. Досліджуваний нормативний акт відходив від старих закостенілих традицій, властивих попередній епосі Уложення про покарання кримінальні та виправні 1845 року. В новому Уложенні містилися прогресивні кримінально-правові ідеї, що засвідчували перехід до усвідомлення людини як особистості з усіма належними їй якостями і властивостями.

По-друге, палітра індивідуалізуючих засобів, закріплених Уложенням, є достатньо широкою. Враховувалися різноманітні параметри як злочинного діяння, так і особи винного і різноманітних обставин справи (пом'якшуючих та обтяжуючих обставин, сукупності). Це дозволяло здебільшого індивідуалізувати покарання на шляху досягнення цілей, поставлених перед Уложенням як кодифікованим нормативно-правовим актом.

По-третє, слід констатувати, що законодавцю того часу не вдалося повністю відмовитися від залежності покарання, його розмірів, видів від станового положення винної особи. Але позитивним моментом є те, що належність особи до певного стану не погіршувало її правового становища – а застосування окремих видів покарання тільки урівнювало всіх у власних правах.

По-четверте, оскільки Кримінальне уложення 1903 року було останнім серед низки кодифікованих нормативних актів, виданих за часи Російської Імперії, то воно є значущою віхою у розвитку законодавства про кримінальну відповідальність, як такого, що розвивається динамічно і вимагає швидкого реагування на зміну структури та змісту суспільних відносин.

Дослідження історичних етапів нормативної регламентації реалізації принципу індивідуалізації покарання дозволяє прослідити динаміку його розвитку, його вплив на нормотворення і правозастосування, а значить дає нам корисний досвід, який важко переоцінити сучасному науковцю, нормотворцю, правозастосовнику.

Література

1. Поцелуев Е.Л. Уголовное уложение 22 марта 1903 г.: причины принятия и история создания // Известия ВУЗов. Правоведение. – 2003. – №3;
2. Трубников В.М., Шинкарьов Ю.В. Арешт як вид кримінального покарання та особливості його застосування: Монографія. – Х.: Харків юридичний, 2007;
3. Карпец И.И. Индивидуализация наказания в советском уголовном праве. – М.: Госюриздат, 1961;
4. Музика А.А. Покарання та його застосування за злочини проти здоров'я населення: монографія / О.П. Горох, А.А. Музика. – К.: ПАЛИВОДА А.В, 2012.